

قلمرو قانون تجارت الکترونیک ایران تحلیل حقوقی ماده یک

دکتر پرویز ساورایی*

چکیده

جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۸۲ قانونی را تحت عنوان «قانون تجارت الکترونیک» به منظور شناسایی معاملات و اسناد الکترونیکی به تصویب رساند. قانون‌گذار با در نظر گرفتن پاره‌ای از مقررات مهم آنستیرال ضمن جرح و تعدیل آن‌ها، قلمرو آن را نیز توسعه داد. ماده ۱ چنین مقرر می‌دارد: "این قانون مجموعه اصول و قواعدی است که برای مبادله آسان و ایمن اطلاعات در واسطه‌های الکترونیکی و با استفاده از سیستم‌های ارتباطی جدید به کار می‌رود".

مفاد این ماده قانونی در دو جنبه بسیار مهم است:

۱. قلمرو این قانون بر خلاف آنستیرال، محدود به فعالیت‌های تجاری نمی‌باشد. مقررات ماده مذکور شامل فعالیت‌های تجاری و غیر تجاری است.
 ۲. همچنین قلمرو اجرای این قانون محدود به اینترنت و شبکه‌های کامپیوتری نمی‌گردد؛ بلکه شامل هر گونه واسطه الکترونیکی دیگر از جمله سیستم‌های مبادله الکترونیکی داده‌ها و انتقال وجوه، پست الکترونیکی، تابلوی اعلانات الکترونیکی، فاکس، تلفن و غیره می‌گردد.
- در نهایت، نظر به این که این قانون به هر نوع روابط الکترونیکی طرفین مربوط

* استادیار دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.

می‌گردد؛ لذا عنوان «قانون ارتباطات الکترونیک» با مفاد ماده ۱ و سایر مواد دیگر این قانون سازگاری بیشتری دارد تا عنوان «قانون تجارت الکترونیک».

کلید واژگان

تجارت الکترونیک، حقوق تجارت الکترونیک، حقوق ارتباطات الکترونیک، داده‌پیام، اسناد الکترونیکی، واسطه‌های الکترونیکی، ارتباطات الکترونیکی و سند الکترونیکی مطمئن.

مقدمه

امروزه فناوری اطلاعات و ارتباطات^۱ نقش بسیار مهمی را در زندگی روزمره اشخاص بازی می‌کند. اهمیت قانون تجارت ایران نیز از آنجا ناشی می‌شود که مقنن فناوری یادشده را مد نظر داشته و آن را مورد شناسایی قرار داده است. حمایت و تضمین مبادله آسان و ایمن اطلاعات در واسطه‌های الکترونیکی و نیز شناسایی قانونی اسناد الکترونیکی از اهداف مهم این قانون می‌باشد.

ماده ۱ قانون تجارت الکترونیک ایران^۲ از مهم‌ترین مواد این قانون به شمار می‌رود. این ماده، حدود حاکمیت این قانون را مشخص کرده است. عنوان این قانون با به کار بردن کلمات "تجارت الکترونیک" این موضوع را به ذهن متبادر می‌نماید که قلمرو حاکمیت این قانون روابط تجار و معاملات تجاری در فضای الکترونیک است. این نظریه زمانی بیشتر تقویت می‌شود که مواد ۷۹^۳ و ۸۰^۴ نیز مقرر می‌دارند که وزارت بازرگانی موظف

1. Information and Communications Technology (ICT).

۲. قانون فوق مشتمل بر هشتاد و یک ماده و هفت تبصره در جلسه علنی روز چهارشنبه مورخ هفدهم دی ماه یکهزار و سیصد و هشتاد و دو مجلس شورای اسلامی تصویب و در تاریخ ۱۳۸۲/۱۰/۲۴ به تأیید شورای نگهبان رسیده است. باب اول قانون تجارت الکترونیک ایران بر اساس الگوی حقوقی آنستیرال با تغییراتی تهیه، تنظیم و تصویب گردیده است.

http://www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/electronic_commerce/1996Model_status.html (Accessed 29 December 2011).

۳. ماده ۷۹- وزارت بازرگانی موظف است زمینه‌های مرتبط با تجارت الکترونیکی را که در اجرای این قانون مؤثر می‌باشند شناسایی کرده و با ارائه پیشنهاد و تأیید شورای عالی فناوری اطلاعات، خواستار تدوین مقررات مربوطه و آیین‌نامه‌های این قانون توسط نهادهای ذی ربط شود. این آیین‌نامه‌ها و مقررات پس از تصویب هیأت وزیران به مرحله اجرا در خواهند آمد. سایر آیین‌نامه‌های مورد اشاره در این قانون به ترتیب ذیل تهیه خواهند شد.

است زمینه‌های مرتبط با تجارت الکترونیک را شناسایی کرده و به منظور حمایت از فعالیت‌های تجارت الکترونیک با ارائه پیشنهاد، خواستار تدوین مقررات و نیز تجمیع واحدهای ذی‌ربط مرکزی در آن وزارتخانه گردد.

سوالی که در این جا مطرح می‌گردد این است که آیا حدود حاکمیت این قانون مربوط به تجارت، روابط تجار^۵ و معاملات تجاری^۶ مقرر در قانون تجارت ایران است؟ یا

←

الف آیین‌نامه مربوط به مواد (۳۸) و (۴۲) این قانون به پیشنهاد وزارتخانه‌های بازرگانی، امور اقتصادی و دارایی، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

ب آیین‌نامه مربوط به مواد (۵۶) و (۵۷) این قانون به پیشنهاد وزارتخانه‌های بازرگانی و فرهنگ و ارشاد اسلامی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

ج آیین‌نامه مربوط به ماده (۶۰) این قانون به پیشنهاد وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

۴. ماده ۸۰- وزارت بازرگانی موظف است به منظور حمایت از فعالیت‌های تجارت الکترونیکی، با تجمیع واحدهای ذی‌ربط مرکزی را در این وزارتخانه ایجاد نماید. اساسنامه و آیین‌نامه این مرکز به پیشنهاد مشترک وزارت بازرگانی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

۵. ماده ۱- تاجر کسی است که شغل معمولی خود را معاملات تجاری قرار بدهد.

ماده ۳- معاملات ذیل به اعتبار تاجر بودن متعاملین یا یکی از آن‌ها تجاری محسوب می‌شود: ۱. کلیه معاملات بین تجار و کسبه و صرافان و بانک‌ها؛ ۲. کلیه معاملاتی که تاجر یا غیرتاجر برای حوایج تجاری خود می‌نماید؛ ۳. کلیه معاملاتی که اجزا یا خدمه یا شاگرد تاجر برای امور تجاری ارباب خود می‌نماید؛ ۴. کلیه معاملات شرکت‌های تجاری.

ماده ۵- کلیه معاملات تجار، تجاری محسوب است مگر این که ثابت شود معامله مربوط به امور تجاری نیست.

۶. ماده ۲- معاملات تجاری از قرار ذیل است: ۱. خرید یا تحصیل هر نوع مال منقول به قصد فروش یا اجاره اعم از این که تصرفاتی در آن شده یا نشده باشد. ۲. تصدی به حمل و نقل از راه خشکی یا آب یا

این که قلمرو حاکمیت این قانون وسیع تر از روابط تجار و اعمال تجاری است؟ به عبارت دیگر، قلمرو این قانون موضوعات وسیع تر (البته با صبغه تجاری) از آنچه در قانون تجارت آمده است می باشد؟ یا این که قانون نه فقط شامل روابط تجار و اعمال تجاری از هر نوع بلکه شامل روابط غیر تجاری نیز می گردد؟ پاسخ به سوالات یادشده مستلزم تحلیل حقوقی ماده یک قانون مذکور می باشد. تحلیل ماده یک نیز مستلزم روشن ساختن مفهوم تجارت الکترونیک است. نظر به این که قانون تجارت الکترونیک ایران تعریفی از تجارت الکترونیک ارائه نکرده است؛ لذا در این خصوص ناچار هستیم از ادبیات حقوقی سایر نظام ها (تعاریف ارائه شده) استفاد نماییم. اصولاً تجارت الکترونیک را از دو جنبه تعریف کرده اند. پاره ای از نویسندگان در تعریف، واسطه های الکترونیکی را ملاک قرار داده اند و دیگر نویسندگان در تعریف، موضوع روابط طرفین را. ضمناً در ارائه تعریف عده ای تعریف مضیق و عده ای دیگر تعریف موسع و عده ای تعریف بینا بین را پذیرفته اند. به عبارت دیگر، ادبیات مربوط به تجارت الکترونیک در این خصوص متضمن توصیف های مختلف از تجارت الکترونیک است. بر همین اساس، مقاله حاضر را در دو مبحث تحت عناوین قلمرو تجارت الکترونیک به اعتبار واسطه های الکترونیکی و به اعتبار موضوع روابط طرفین تقسیم کرده ایم و به ترتیب، وضعیت نظام حقوقی ایران را مورد بررسی قرار

←

هوا به هر نحوی که باشد. ۳. هر قسم عملیات دلالتی یا حق العمل کاری (کمسیون) و یا عاملی و همچنین تصدی به هر نوع تأسیساتی که برای انجام بعضی امور ایجاد می شود از قبیل تسهیل معاملات ملکی یا پیدا کردن خدمه یا تهیه و رسانیدن ملزومات و غیره. ۴. تأسیس و به کار انداختن هر قسم کارخانه مشروط بر این که برای رفع حوائج شخصی نباشد؛ ۵. تصدی به عملیات حراجی؛ ۶. تصدی به هر قسم نمایشگاه های عمومی؛ ۷. هر قسم عملیات صرافی و بانکی؛ ۸. معاملات برواتی اعم از این که بین تاجر یا غیر تاجر باشد؛ ۹. عملیات بیمه بحری و غیر بحری؛ ۱۰. کشتی سازی و خرید و فروش کشتی و کشتیرانی داخلی یا خارجی و معاملات راجع به آنها.

داده‌ایم.

مبحث اول: قلمرو تجارت الکترونیک به اعتبار واسطه‌های الکترونیکی^۷

برای مشخص کردن قلمرو تجارت الکترونیک^۸ باید آن را تعریف کرد. تجارت الکترونیک گرچه عبارتی است متداول ولی مفهوم روشنی ندارد^۹؛ به عبارت دیگر، باید اذعان کرد که علی‌رغم تلاش‌های فراوان؛ تعریف واضح، کلی و واحدی که مورد قبول همگان باشد موجود نیست^{۱۰} و ارائه تصویری مشخص از آن امری بس دشوار می‌باشد. روابط پیچیده، وجود بازیگران متعدد با اهداف متفاوت و همچنین تحول تکنولوژی در تجارت الکترونیک باعث گردیده است که طرفین درک متفاوتی از مفهوم تجارت الکترونیک داشته باشند.^{۱۱} به دلیل همین اختلافات، در حال حاضر ارائه تعریفی واضح و

7. Electronic Mediums (or Electronic Intermediaries or Electronic Means).

8. Electronic Commerce often referred to as simply E-Commerce (or EC): Also called "E-Business," and "I- Commerce or Internet Commerce" (also known as Digital Commerce).

9. Zhao, Yun, Dispute Resolution in Electronic Commerce, MARTINUS NIJHOFF PUBLISHERS, LEIDEN/BOSTON, 2005, P. 13.

10. Sookman, B. B., Electronic Commerce, Internet and the Law – A Survey of the Legal Issues, (1999) CTLR, P. 52; GILLIES, LORNA E., Electronic Commerce and International Private Law, Ashgate Publishing Limited, 2008, P. 24.

11. For a more elaborate discussion of definitions, see: http://www.piie.com/publications/chapters_preview/318/1iie2741.pdf (Accessed 23 January 2012); see also Coppel, J., E-Commerce: Impacts and Policy Challenges. Economics Department Working Papers No. 252, June 2000, OECD, ECO/WKP (2000) 25, at 4;

مقبول همگان شاید امری غیر ممکن باشد.

گفتار اول: قلمرو محدود تجارت الکترونیک به اعتبار واسطه الکترونیکی واحد (اینترنت)

در تعریف مضیق، ابزار ارتباطی یا واسطه الکترونیکی صرفاً اینترنت است.^{۱۲} یعنی، تجارت الکترونیک عبارت است از خرید و فروش کالا و محصولات از طریق اینترنت.^{۱۳} تعریف اتحادیه اروپا^{۱۴} از جامعه اطلاعاتی نیز اصولاً عبارت است از ارتباطات و معاملاتی که به صورت آنلاین^{۱۵} واقع می‌گردند.^{۱۶} سازمان توسعه و همکاری اقتصادی به تجارت الکترونیک به مثابه تجارت در «شبکه جهانی» اشاره می‌کند.^{۱۷}

←
Measuring Electronic Commerce, OECD Working Papers Vol. V., No. 97, Paris, at 6 & 9; Zhao, Yun, Op. Cit; P. 13.

12. Todd, Paul, E-Commerce Law, Cavendish Publishing Limited, United Kingdom, 2005, P. 1.

13. Gao, Jerry, Introduction to E- Commerce: <http://www.engr.sjsu.edu/gaojerry/course/cmpe296u/296z/introduction.pdf> (Accessed 5 January 2012).

14. European Union (EU).

۱۵. بر خط یا پیوسته یعنی کامپیوتری که متصل به شبکه کامپیوتری (اینترنت) است؛ مثلاً خرید و فروش در اینترنت با یک اتصال از طریق مودم به دیگر شبکه‌های کامپیوتری (Newton's Telecom Dictionary, CMP Books, 20th Edition) ترجمه مهدوی، حسن، فرهنگ تشریحی کامپیوتر، خانه نشر هزاره، ۱۳۸۳، ص ۶۸۵؛ آریا، ناصر، فرهنگ اصطلاحات کامپیوتر و شبکه‌های کامپیوتری، مرکز تحقیقات تخصصی حسابداری و حسابرسی، ۱۳۷۲، ص ۱۲۱.

16. Todd, Paul, Op. Cit.

17. Gillies, Lorna, E., Op. Cit., P. 25.

سازمان جهانی مالکیت معنوی، اینترنت را که معرف شبکه‌های کامپیوتری است به مثابه ابزاری که ارتباطات و معاملات را در شبکه باز محقق می‌کند، تعریف کرده است.^{۱۸} در این خصوص پاره‌ای از نویسندگان، تجارت الکترونیک را کمی وسیع‌تر تعریف کرده‌اند:

"تجارت الکترونیک مبین خرید و فروش محصولات، خدمات و اطلاعات از طریق شبکه‌های کامپیوتری از جمله اینترنت است."^{۱۹}

"تجارت الکترونیک عبارت از هر گونه معامله کالا و خدمات است که در آن ارتباط الکترونیکی دیجیتال^{۲۰} نقش اساسی را ایفاء می‌نماید."^{۲۱}

18. Loc. Cit.

19. Zwass, V., Structure and Macro-Level Impacts of Electronic Commerce: From Technological Infrastructure to Electronic Marketplaces, <http://www.mhhe.com/business/mis/zwass/ecpaper.html> (Accessed May 2001). See also Rosen, Anita, The E-commerce Question and Answer Book (USA: American Management Association, 2000), P. 5.

۲۰. روشی برای استفاده در انتقال و کاربرد اطلاعات از طریق تبدیل آن به ارقام و اعداد. توضیح این که کلمه "Digital" از کلمه "Digit" اخذ شده است و به معنای یک عدد صحیح از صفر تا نه است. کلمه "Digital" یعنی استفاده از ارقام برای نمایش مستقیم. در مخابرات یا در ضبط و یا در تصویر و در کامپیوتر به معنی استفاده از کد برای ارائه اطلاعات است.

(Newton's Telecom Dictionary, CMP Books, 20th Edition)

(ترجمه مهدوی، حسن، فرهنگ تشریحی کامپیوتر، خانه نشر هزاره، ۱۳۸۳؛ آریا، ناصر، فرهنگ اصطلاحات کامپیوتر و شبکه‌های کامپیوتری، مرکز تحقیقات تخصصی حسابداری و حسابرسی، ۱۳۷۲؛ مهدوی، حسن، همان مآخذ).

21. Zwass, V., Op. Cit.

سوکمن تجارت الکترونیک را چنین تعریف می‌کند:^{۲۲}

"انعقاد هرگونه معامله با استفاده از فناوری دیجیتال از جمله انعقاد معاملات در شبکه‌های باز مانند اینترنت، شبکه‌های بسته مانند مبادله الکترونیکی داده‌ها و کارت‌های اعتباری."^{۲۳}

کاپچول به نحو مشابه تجارت الکترونیک را که مبتنی بر پردازش و انتقال داده‌ها است و از طریق شبکه‌های باز مانند اینترنت انتقال می‌یابند به مثابه واژه‌ای که مترادف است با معاملات تجاری که طرف‌های آن سازمان‌ها و افراد می‌باشند، تعریف کرده است.^{۲۴} نویسنده دیگری چنین می‌نویسد:^{۲۵}

22. Sookman, B. B., Op. Cit., at p.52 ("any kind of transaction that is made using digital technology, including transactions over open networks such as the Internet, closed networks such as electronic data interchange (EDI) and debit and credit cards"); Chissick, and Kelman defined electronic commerce as "a broad term describing business activities with associated technical data that are conducted electronically," Chissick, M., and Kelman, A., Electronic Commerce Law and Practice, 3rd Ed, London, 2002, at P. xxxix; Gillies, Lorna, E., Op. Cit.

23. Debit and Credit Cards

(منظور کارت‌های اعتباری از پیش تأمین شده و کارت‌هایی که اعتبارشان در آینده تأمین می‌گردد).

24. Catchpole, J., The Regulation of Electronic Commerce: A Comparative Analysis of the Issues Surrounding the principles of Establishment, (2000) 1.9 Int J Law and Info Tech 1 at p.2; Gillies, Lorna, E., Op. Cit. P. 25.

25. Faye Fangfei Wang defines: "The phrase electronic commerce can be interpreted as commerce conducted in a digital form or on an electronic platform, or selling or buying goods and services on the Internet" (Wang, Faye Fangfei, Law of Electronic

"عبارت تجارت الکترونیک به مثابه تجارتي که به صورت دیجیتال یا در فضای الکترونیک انجام می‌شود، تعبیر می‌گردد یا خرید و فروش کالا و خدمات در اینترنت".
تعاریف یادشده شامل سایر واسطه‌های الکترونیکی از جمله تلفن، فاکس، تلکس و غیره نمی‌گردد.

سوالی که در اینجا مطرح می‌گردد این است که چرا در تعریف تجارت الکترونیک به اعتبار واسطه‌های الکترونیکی، عده‌ای تعریف را صرفاً محدود به اینترنت^{۲۶} و یا محدود به اینترنت و شبکه‌های کامپیوتری می‌نمایند؟

دلایل این امر روشن است: در حال حاضر، اینترنت نقش محوری را در بسیاری از معاملات الکترونیک بازی می‌کند. استفاده از اینترنت در تجارت، روابط افراد و اشخاص خصوصاً شرکت‌ها و موسسات را به شدت تحت تأثیر قرار داده و موجبات پیشرفت در تولید و ازدیاد خریداران و انبوه سفارشات و تقلیل هزینه‌ها را فراهم کرده است. در حقیقت تکنولوژی اطلاعات، اکوسیستم اقتصادی جدیدی را خلق کرده است. خلق دنیای جدید با نظم خاص خود برای تجارت الکترونیک که اینترنت شاهره این اکوسیستم است که در توسعه تجارت و اقتصاد به مثابه کاتالیزور قوی عمل می‌کند و به جرات می‌توان گفت که صرفاً بعد از ظهور اینترنت است که مفهوم تجارت الکترونیک برای عموم قابل فهم شده است. اینترنت امروزه ابزاری موثر و پیشرفته‌ای است برای تجارت، کسب و کار که نقش مهمی را در روابط بین اشخاص بازی می‌کند و عامل اصلی توسعه تجارت الکترونیک می‌باشد و حق انتخاب بیشتری را برای اشخاص فراهم می‌آورد. افراد به سرعت می‌توانند به

←

Commercial Transactions, Contemporary Issues in the EU, US and China, Routledge, 2010, P. 4).

26. Yun, Zhao, Op. Cit.

کسب و کار مشغول گردند بدون این که خارج از واقعیت الکترونیکی با یکدیگر آشنایی داشته باشند. به علاوه اینترنت در مقایسه با ابزارهای دیگر، ابزار آسان تری است؛ زیرا، اینترنت روش کاراتر و ارزان تری را برای انجام کار و کسب ارائه می دهد و منافع بیشتری را هم برای تجار و مصرف کنندگان به ارمغان می آورد؛ در حالی که سایر ابزارهای الکترونیکی فاقد چنین خصوصیتی هستند به نحوی که تقریباً هیچ کس مایل نیست آنها را به مثابه ابزار تجارت الکترونیک تصور کند. با این حال، باید توجه شود که سایر واسطه های الکترونیک کماکان به طور وسیع مورد استفاده قرار می گیرند. در حقیقت استفاده از خود اینترنت پاره ای از مواقع می تواند با استفاده از یک تلفن، یک فاکس یا حتی با روش های سنتی غیر الکترونیک مانند کشتی رانی مرتبط گردد.

گفتار دوم: قلمرو وسیع تجارت الکترونیک به اعتبار واسطه های الکترونیکی

همان طور که بحث شد، امروزه تجارت الکترونیک اغلب به تجارت در اینترنت و سایر شبکه های کامپیوتری اطلاق می گردد. مسلماً این اطلاق ناقص و یا این که حداقل مضیق است.^{۲۷} تجارت الکترونیک به واسطه ظهور اینترنت خلق نگردیده است. تلفن، فاکس، تلویزیون، تابلوی اعلانات الکترونیکی،^{۲۸} پرداخت الکترونیکی و سیستم های

27. See further Hsu, C., & Pant, S., Innovative Planning for Electronic Commerce and Enterprises: A Reference Model, Kluwer, 2000, PP. 7-8; Zhao, Yun, Op. Cit; PP. 13 & 14.

28. Electronic Bulletin Board.

سیستم پیام الکترونیکی که تحت یک ریزپردازنده اجرا می گردد. تماس گیری، ارسال پیام ها، خواندن پیام های این سیستم مانند یک بولتن برد فیزیکی است (مهدوی، حسن، همان ماخذ).

الکترونیکی انتقال وجه^{۲۹} و مبادله داده‌ها^{۳۰} و اطاق پایاپای خودکار^{۳۱} که همگی از انواع واسطه‌های الکترونیکی هستند، این امکان را به وجود آورده‌اند که کسب و کار را بتوان در یک جنبه یا جنبه‌های مختلف الکترونیکی انجام داد. امروزه انتقال الکترونیکی وجوه که به واسطه آن بسیاری از معاملات مالی بین المللی محقق می‌گردند؛ در حقیقت به مثابه قلب سیستم‌های بانکی و پرداخت بسیاری از کشورها تعبیر می‌گردد.

سازمان جهانی تجارت تا حدود زیاد تعریف موسع را پذیرفته است^{۳۲}:

"تجارت الکترونیک در معنای وسیع اشاره به شش ابزار می‌کند؛ یعنی: تلفن، فاکس، تلویزیون، سیستم‌های پرداخت و انتقال الکترونیکی پول، مبادله الکترونیکی داده‌ها و اینترنت".

اتحادیه اروپا^{۳۳} در توصیف تجارت الکترونیک چنین تصریح می‌دارد:

"هر نوع کسب و کار تجاری که در آن طرفین با یکدیگر روابط متقابل الکترونیکی دارند تا روابط حضوری. تجارت الکترونیک متضمن دو نوع فعالیت است: نوع اول مربوط به سفارش الکترونیکی کالا است که با استفاده از مجاری سنتی مانند خدمات پستی یا پیک‌های تجاری به صورت حضوری تحویل می‌گردد و نوع دوم عبارت است از تجارت

29. Electronic Funds Transfer (EFT).

30. Electronic Data Interchange (EDI).

31. Automated Clearing House (ACH).

32. "... electronic commerce is broadly defined as referring to six instruments, namely: the telephone, the fax, television, electronic payment and money transfer systems, Electronic Data Interchange and the Internet" (Todd, Paul, Op. Cit.).

33. A European Initiative in Electronic Commerce, COM (97) 157 at I (7); Wang, Faye Fangfei, Op. Cit; PP. 5.

الکترونیکی بی واسطه در سطح جهان از جمله سفارش آنلاین، پرداخت و تحویل کالاهای غیر قابل لمس و خدمات مانند نرم افزارهای کامپیوتری، خدمات تفریحی و خدمات اطلاع رسانی".

آنستیرال نیز در تعریف خود، قلمرو وسیع تری را پذیرفته است:

"استفاده از ابزارهای الکترونیکی، نوری یا ابزارهای مشابه از جمله، و نه محدود به آنها، مبادله الکترونیکی داده‌ها، پست الکترونیکی، تلگرام، تلکس یا فاکس"^{۳۴}.

طبق تعریف ولادیمیر زواس، سردبیر مجله بین‌المللی تجارت الکترونیک، تجارت الکترونیک مبادله اطلاعات تجاری، حفظ روابط تجاری و انجام معاملات تجاری از طریق شبکه‌های ارتباطی است.^{۳۵}

"ابزارهای ارتباطی (واسطه الکترونیکی) محدود به اینترنت نمی‌شود؛ بلکه شامل هر گونه ابزار الکترونیکی از جمله تلفن، فاکس، تلویزیون، سیستم‌های کامپیوتری پرداخت الکترونیکی و انتقال وجوه و مبادله الکترونیکی داده‌ها می‌شود"^{۳۶}.

در تعریف دیگر، تجارت الکترونیک عبارت از انجام معاملات تجاری از طریق

34. Article 2. Definitions: For the purposes of this Law: (a) "Data message" means information generated, sent, received or stored by electronic, optical or similar means including, but not limited to, electronic data interchange (EDI), electronic mail, telegram, telex or telecopy (UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment 1996).

35. Zwass, V., Op. Cit.

36. Barchetta, M., Low, P., Mattoo, A., Schuknecht, L., Wager, H and Wehrens, M., Electronic Commerce and the Role of the WTO, World Trade Organisation, Geneva, 1998, P. 5.

شبکه‌های ارتباطی مخصوصاً از طریق اینترنت است^{۳۷}؛ یا این که تجارت الکترونیک اشاره دارد به استفاده از یک واسطه الکترونیکی به منظور انجام معاملات تجاری که در بیشتر موارد اشاره دارد به فروش محصولات از طریق اینترنت^{۳۸}.

در همین رابطه، تعریف وسیع‌تری نیز به شرح زیر ابراز گردیده است:
"هرگونه معامله تجاری مربوط به کالا و خدمات که طرفین بدون حضور در یک مکان مشخص از طریق ابزار الکترونیکی ارتباط برقرار می‌کنند"^{۳۹}.

همان‌طور که ملاحظه می‌گردد؛ تعریف آخر با آوردن الفاظ کلی «ابزار الکترونیکی»^{۴۰} کلیه وسایل الکترونیکی از جمله تلگرام، تلکس یا فاکس و به‌طور کلی شامل کلیه واسطه‌های الکترونیکی اعم از فناوری‌های رایانه‌ای و ارتباطاتی را مدنظر قرار داده است. به عبارت روشن‌تر، گرچه در تجارت الکترونیک مدرن، شبکه جهانی^{۴۱} به

37. Turban, E., Lee, J., King, D., and Chung, H. M., Electronic Commerce: A Managerial Perspective, Prentice Hall, 1990.

38. <http://en.kioskea.net/contents/entreprise/e-commerce.php3>: "The term Electronic commerce (or E-Commerce) refers to the use of an electronic medium to carry out commercial transactions. Most of the time, it refers to the sale of products via Internet ...". (Accessed 5 January 2012).

39. Lodder, A., and Kaspersen, H., (Eds), Guide to European Union Law on E-Commerce, Kluwer Law International, The Hague, 2002, P. 3. See also Timmers, P., Electronic Commerce – Strategies and Models for Business-to-Business Trading, John Wiley & Sons, 2000 (Electronic commerce is about doing business electronically).

40. "Electronic Means".

۴۱. شبکه جهانی World Wide Web که به آن W3 یا WWW نیز می‌گویند: شبکه جهانی، دنیایی از اطلاعات قابل دسترس در کامپیوترهای به هم متصل در جهان است (Newton's Telecom Dictionary,)

عنوان ابزار ارتباطی نقش مهمی را ایفا می‌کند؛ اما ابزارهای دیگری چون پست الکترونیکی، تلفن همراه، تلفن‌های ثابت، تابلوی اعلانات الکترونیکی، فاکس و هر واسطه الکترونیکی نیز نقش دارند.

گفتار سوم: وضعیت حقوق ایران

قانون تجارت الکترونیک ایران تعریفی از تجارت الکترونیک به عمل نیاورده است؛ اما ماده ۱ این قانون می‌تواند در تعیین قلمرو قانون یادشده گره گشا باشد. ماده ۱ چنین مقرر می‌دارد:

«این قانون مجموعه اصول و قواعدی است که برای مبادله آسان و ایمن اطلاعات در واسطه‌های الکترونیکی و با استفاده از سیستم‌های ارتباطی جدید به کار می‌رود». قانون‌گذار با آوردن کلمات "واسطه‌های الکترونیکی و با استفاده از سیستم‌های ارتباطی جدید" همانند آن‌سیترال^{۴۲} تصریح می‌دارد که واسطه‌های الکترونیکی محدود به اینترنت نمی‌شود؛ بلکه شامل هر گونه ابزار الکترونیکی از جمله تلفن، فاکس، تلویزیون، سیستم‌های کامپیوتری پرداخت الکترونیکی و انتقال وجوه و مبادله الکترونیکی داده‌ها و تابلوی اعلانات الکترونیکی نیز می‌گردد. بند الف ماده ۲ قانون تجارت الکترونیک نیز با به کار بردن کلمات "وسایل الکترونیکی، نوری و با فناوری‌های جدید اطلاعات" همین نظر

←

(CMP Books, 20th Edition) ترجمه مهدوی، حسن، فرهنگ تشریحی کامپیوتر، خانه نشر هزاره، ۱۳۸۳.

42. Article 2. Definitions: For the purposes of this Law:

"Data message" means information generated, sent, received or stored by electronic, optical or similar means including, but not limited to, electronic data interchange (EDI), electronic mail, telegram, telex or telecopy.

را تأیید می‌کند.^{۴۳} بندهای «ف» و «ص» همین قانون در تعریف وسایل ارتباط و عقد از راه دور بدون اشاره به اینترنت از واژه های عام "وسایل ارتباط از راه دور" استفاده می‌کند.^{۴۴} مبحث اول، دوم، سوم و چهارم باب سوم قانون و مواد ۵۹، ۶۲، ۶۴، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۷۱، ۷۴ و ۷۸ با به کار بردن الفاظ عام "مبادلات الکترونیکی" اشاره به کلیه واسطه‌های الکترونیکی می‌کنند.

بنابراین طبق ماده ۱، قانون تجارت الکترونیک ایران قلمرو بسیار وسیعی را پذیرفته است؛ یعنی این قانون نه تنها شامل هرگونه ارتباط الکترونیکی اینترنتی می‌گردد؛ بلکه شامل سایر واسطه‌های الکترونیکی از جمله تلفن (اعم از ثابت و همراه)، فاکس، تلویزیون، سیستم‌های کامپیوتری پرداخت الکترونیکی و انتقال وجوه، مبادله الکترونیکی داده‌ها، تابلوی اعلانات الکترونیکی، دستگاه رمز خوان^{۴۵} کارت‌های اعتباری^{۴۶} صندوق خودپرداز بانکی^{۴۷} و غیره نیز می‌گردد؛ لذا به نظر می‌رسد عنوان قانون ارتباطات الکترونیک با مفاد ماده ۱ و سایر مواد دیگر این قانون سازگاری بیشتری دارد تا قانون تجارت الکترونیک.

۴۳. ماده ۲: بند الف) داده پیام (Data Message): هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسایل الکترونیکی، نوری و با فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش می‌شود.

۴۴. ماده ۲: بند ف) وسایل ارتباط از راه دور (Means Of Distance Communication): عبارت از هر نوع وسیله‌ای است که بدون حضور فیزیکی هم‌زمان تامین‌کننده و مصرف‌کننده جهت فروش کالا و خدمات استفاده می‌شود. بند ص) عقد از راه دور (Distance Contract): ایجاب و قبول راجع به کالاها و خدمات بین تامین‌کننده و مصرف‌کننده با استفاده از وسایل ارتباط از راه دور است.

45. Barcode Readers.

46. Credit Cards.

47. Automated Teller Machine (ATM).

اهمیت مهم قبول این موضوع (ثمره بحث) که قانون ایران شامل هرگونه ارتباط الکترونیکی می‌گردد (اعم از این که واسطه الکترونیکی اینترنت باشد یا سایر واسطه‌های الکترونیکی)، در این است که احکام قانون تجارت الکترونیک بر هر گونه ارتباطات الکترونیکی از جمله اینترنت، فاکس، موبایل، تلفن ثابت و غیره حاکم خواهد شد؛ یعنی هر نمادی از واقعه، اطلاعات، تصویر، صدا یا هر مفهومی که با وسایل الکترونیک، نوری و یا با فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش شود، سند الکترونیک محسوب و قابل استناد خواهد بود. مثال واضح و ملموسی که در این خصوص می‌توان زد محتوای پیامک‌های ارسالی و ضبط صدا به وسیله تلفن همراه و فاکس است که طبق این قانون در حکم نوشته است و سند محسوب می‌گردند. ماده ۶ قانون تجارت الکترونیک ایران مقرر می‌دارد:

«هرگاه وجود یک نوشته از نظر قانون لازم باشد، داده پیام در حکم نوشته است...»
 ماده ۱۲ همین قانون کلیه اسناد الکترونیکی را به عنوان سند می‌پذیرد و ارزش اثباتی اسناد نوشته را به آنها تسری می‌دهد. این ماده چنین مقرر می‌دارد:

"اسناد و ادله اثبات دعوی ممکن است به صورت داده پیام بوده و در هیچ محکمه یا اداره دولتی نمی‌توان بر اساس قواعد ادله موجود، ارزش اثباتی داده پیام را صرفاً به دلیل شکل و قالب آن رد کرد".

ماده ۱۴ نیز مقرر می‌دارد که کلیه داده پیام‌هایی که به طریق مطمئن^{۴۸} ایجاد و

۴۸. مواد ۱۰، ۱۱ و بند ح ماده ۲ قانون، مربوط به امضای الکترونیکی، سابقه الکترونیکی و سیستم اطلاعاتی مطمئن است:

ماده ۱۰- امضای الکترونیکی مطمئن باید دارای شرایط زیر باشد: الف) نسبت به امضاء کننده منحصر به فرد باشد. ب) هویت امضاء کننده داده پیام را معلوم نماید. ج) به وسیله امضاء کننده و یا تحت اراده انحصاری وی صادر شده باشد. د) به نحوی به یک داده پیام متصل شود که هر تغییری در آن داده پیام قابل تشخیص و کشف باشد.

نگهداری می‌شوند در حکم اسناد معتبر و قابل استناد در مراجع قضایی و حقوقی هستند. این قانون با تفکیک داده پیام به داده پیام عادی و داده پیام مطمئن، ارزش اثباتی متفاوتی برای هر کدام از آنها قائل شده است؛ یعنی ارزش اثباتی داده پیام با توجه به عوامل مطمئن از جمله تناسب روش‌های ایمنی به کار گرفته شده با موضوع و منظور مبادله داده پیام تعیین کرده است^{۴۹}؛ لذا در همین رابطه مقنن در ماده ۱۵ مقرر می‌دارد که نسبت به داده پیام مطمئن، سوابق الکترونیکی مطمئن و امضای الکترونیکی مطمئن انکار و تردید مسموع نیست و تنها می‌توان ادعای جعلیت به داده پیام مزبور وارد و یا ثابت نمود که داده پیام مزبور به جهتی از جهات قانونی از اعتبار افتاده است. مفهوم مخالف این قانون این است که نسبت به داده پیام عادی، سوابق الکترونیکی عادی و امضای الکترونیکی عادی نه تنها انکار و تردید مسموع است بلکه می‌توان ادعای جعلیت نیز به داده پیام مزبور وارد کرد.

مبحث دوم: قلمرو تجارت الکترونیک به اعتبار موضوع روابط طرفین

در این خصوص در تعریف تجارت الکترونیک نظرات متعدد و تقریباً مشابهی ارائه

←

ماده ۱۱- سابقه الکترونیکی مطمئن عبارت از داده پیامی است که با رعایت شرایط یک سیستم اطلاعاتی مطمئن ذخیره شده و به هنگام لزوم در دسترس و قابل درک است.

بند ح ماده ۲- سیستم اطلاعاتی مطمئن (Secure Information system): سیستم اطلاعاتی است که: ۱. به نحوی معقول در برابر سوء استفاده و نفوذ محفوظ باشد. ۲. سطح معقولی از قابلیت دسترسی و تصدی صحیح را دارا باشد. ۳. به نحوی معقول متناسب با اهمیت کاری که انجام می‌دهد پیکربندی و سازماندهی شده باشد. ۴. موافق با رویه ایمن باشد. ط- رویه ایمن (Secure Method): رویه‌ای است برای تطبیق صحت ثبت داده پیام منشاء و مقصد آن با تعیین تاریخ و برای یافتن هر گونه خطا یا تغییر در مبادله، محتوا و یا ذخیره سازی داده پیام از یک زمان خاص یک رویه ایمن ممکن است با استفاده از الگوریتم‌ها یا کدها، کلمات یا ارقام شناسایی، رمزنگاری، روش‌های تصدیق یا پاسخ برگشت و یا طرق ایمنی مشابه، انجام شود.

۴۹. ماده ۱۳ قانون تجارت الکترونیک ایران.

گردیده است. با نگاه کلی به این تعاریف می‌توان نتیجه گرفت که اصولاً تعریف تجارت الکترونیک نیز با توجه به موضوع روابط طرفین در دو قالب مضیق و موسع تعریف شده است. لازم به توضیح است که به علت پویایی فناوری اطلاعات و ارتباطات، برخی مواقع در اثر مرور زمان تعریف ارائه شده توسط یک سازمان بین‌المللی یا یک شخص تغییر یافته و تعریف جدیدی ابراز گردیده است.

گفتار اول: قلمرو محدود تجارت الکترونیک به اعتبار خرید و فروش

در تعرف مضیق، تجارت الکترونیک عبارت از خرید و فروش کالا و خدمات از طریق اینترنت^{۵۰} خصوصاً از طریق شبکه جهانی است.

دائرة المعارف بریتانیا^{۵۱} در تعریف تجارت الکترونیک چنین تصریح می‌دارد: تجارت با مشتری و داد و ستد تاجر با تاجر از طریق اینترنت یا سایر شبکه‌های الکترونیکی.

تعریف فرهنگ بارون به شرح زیر است:

"خرید و فروش کالا و خدمات در اینترنت خصوصاً در صفحات جهانی اینترنت"^{۵۲}
فرهنگ دیگری چنین تعریف می‌کند:^{۵۳}

50. Jerry Gao, Introduction to E- Commerce, Op. Cit.

51. Britannica Concise Encyclopedia, Encyclopædia Britannica, Inc., 2011.

52. Barron's Accounting Dictionary, Dictionary of Accounting Terms, Barron's Educational Series, Inc., 2010. See also Columbia Encyclopedia, the Columbia Electronic Encyclopedia, Columbia University Press, Sixth Edition, 2011.

53. Investopedia Financial Dictionary, Owned and Operated by Investopedia US, A Division of Value Click, Inc., 2010.

"مدلی از کسب و کار، یا بخش بزرگ تری از مدل کسب و کار که اشخاص و افراد را قادر می‌سازد که به امر کسب و کار از طریق شبکه الکترونیکی، معمولاً از طریق اینترنت، پردازند. کارکرد تجارت الکترونیک در چهار بخش مهم بازار تجلی می‌یابد یعنی: تاجر به تاجر، تاجر به مشتری، مشتری به مشتری و مشتری به تاجر".

"تجارت الکترونیک مبین خرید و فروش محصولات، خدمات و اطلاعات از طریق شبکه‌های کامپیوتری از جمله اینترنت است"^{۵۴}.

طبق نظر انجمن بین‌المللی پول و اعتبار^{۵۵}، تجارت الکترونیک شامل معاملات مداومی است که سفارش به صورت الکترونیکی محقق می‌گردد و کالاها و خدمات به صورت قابل لمس یا در قالب الکترونیکی (دیجیتال) تحویل می‌گردد^{۵۶}.

سازمان توسعه و همکاری اقتصادی، تجارت الکترونیک را نقطه نظر اقتصادی و اجتماعی به معاملات تجاری مبتنی بر پردازش الکترونیکی و ارسال داده‌ها از جمله متن، صدا و تصویر تعریف می‌کند.^{۵۷}

54. Zwass, V., Op. Cit; Rosen, Anita, Op. Cit; P. 5.

55. International Fiscal Association (IFA).

56. E-commerce includes commercial transactions in which the order is placed electronically and the goods or services are delivered in tangible or electronic (digitized) form and there is an ongoing commercial relationship (Sprague, Gary, D., and Michael P., Boyle, General Report of the International Seminar on Taxation of Income Derived from Electronic Commerce, held at San Francisco, USA, IFA (2001), Proceedings of the Seminar, Kluwer, The Netherlands. p. 23).

57. All forms of commercial transactions involving both organisations and individuals, which are based upon the electronic processing and transmission of data, including text, sound and visual images (Wang, Faye Fangfei, Op. Cit; PP. 4 & 5).

سازمان جهانی تجارت تعریف وسیع‌تری ارائه می‌نماید: تجارت الکترونیک به مثابه "تولید، توزیع، بازاریابی، فروش یا تحویل کالا و ارائه خدمات از طریق ابزارهای الکترونیکی" است.^{۵۸}

گفتار دوم: قلمرو وسیع تجارت الکترونیک به اعتبار موضوع روابط طرفین

دائرة المعارف Gale، تجارت الکترونیک را به شرح زیر تعریف می‌کند:

"کسب و کار از طریق ابزارهای الکترونیکی".^{۵۹}

آنستیرال در تعریف تجارت الکترونیک به اعتبار موضوع روابط طرفین مفهوم نسبتاً وسیع‌تری را پذیرفته است. ماده ۱ آن چنین تصریح می‌دارد:

"کاربرد این قانون مربوط است به هر گونه اطلاعات در قالب داده پیام که در رابطه با فعالیت‌های تجاری مورد استفاده قرار می‌گیرد".

بدیهی است آنستیرال با استفاده از الفاظ «فعالیت‌های تجاری» به جای «معاملات

58. WTO, 'Work Programme on Electronic Commerce,' Adopted by the General Council, 25 September 1998, <http://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/wkprog_e.htm>. This definition is preferred and used by Willingham, B. J., Electronic Commerce and the Free Trade Area of the Americas, NAFTA: Law and Business Review of the Americas, Summer 2000, 483 at p.484; Gillies, Lorna, E., Op. Cit., P. 25).

59. Gale Encyclopedia of US History, Gale Group, Inc; 2006.

60. Article 1 of UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce under the title of "Sphere of application" specifies as follows:

"This Law applies to any kind of information in the form of a data message used in the context of commercial activities".

تجارتی»، مفهوم وسیع‌تری را مدنظر داشته است. ضمناً آنسترال توصیه می‌کند که در قانون‌گذاری ملی، واژه "تجارتی" "Commercial" در مفهوم وسیع آن به کار گرفته شود؛ یعنی شامل کلیه روابطی که ماهیت تجاری دارند اعم از این که این روابط، قراردادی یا غیر قراردادی باشند. روابطی که ماهیت تجاری دارند شامل، ولی نه محدود به، موارد زیر است: هرگونه معامله برای تأمین یا مبادله کالا یا خدمات، موافقتنامه توزیع، نمایندگی تجارتی، عاملیت، اجاره، عملیات ساختمانی، مشاوره، مهندسی، موافقتنامه لیسانس، سرمایه‌گذاری، تأمین اعتبار، بانک‌داری، بیمه، موافقتنامه بهره‌برداری یا واگذاری امتیاز، قرارداد مشارکت یا سایر اشکال همکاری صنعتی یا بازرگانی، حمل کالا یا مسافر از طریق هوا، دریا، راه آهن یا جاده.^{۶۱}

در تعریف دیگر، تجارت الکترونیک اشاره دارد به کلیه معاملاتی که مبتنی است بر پردازش الکترونیکی و انتقال داده‌ها از جمله متن، صدا و تصویر. این تعریف شامل معاملات در اینترنت و انتقال و مبادله الکترونیکی وجوه و داده‌ها است.^{۶۲}

61. The term "commercial" should be given a wide interpretation so as to cover matters arising from all relationships of a commercial nature, whether contractual or not.

Relationships of a commercial nature include, but are not limited to, the following transactions:

any trade transaction for the supply or exchange of goods or services; distribution agreement; commercial representation or agency; factoring; leasing; construction of works; consulting; engineering; licensing; investment; financing; banking; insurance; exploitation agreement or concession; joint venture and other forms of industrial or business cooperation; carriage of goods or passengers by air, sea, rail or road."

62. Davidson, Alan, The Law of Electronic Commerce. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2009, P. 1.

سازمان توسعه و همکاری اقتصادی^{۶۳} تعریفی را از نقطه نظر اقتصادی و اجتماعی^{۶۴} ارائه کرده است: تجارت الکترونیک عبارت است از معاملات مبتنی بر پردازش و ارسال داده‌های دیجیتال از جمله متن، صدا و تصاویر بصری از طریق شبکه‌های باز یا بسته^{۶۵}. این تعریف شامل بازاریابی یا فروش الکترونیکی محصولات (اعم از مادی و غیر مادی) از تاجر به مشتری است؛ مانند خدمات صدور بلیط، خدمات مسافرتی، نرم افزار، سرگرمی، بانک داری، خدمات بیمه‌ای و دلالی، خدمات اطلاع رسانی، خدمات حقوقی، خدمات مربوط به خرید و فروش املاک و به‌طور روز افزون شامل خدمات مربوط به مراقبت‌های بهداشتی، تحصیلی و دولتی می‌گردد^{۶۶}.

63. The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). The OECD comprises 30 member countries. Its purpose is to provide a forum for its members to discuss matters of mutual interest and seek solutions to be applied within each member's own national context. Australia, Austria, Belgium, Canada, the Czech Republic, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Hungary, Iceland, Ireland, Italy, Japan, Korea, Luxembourg, Mexico, The Netherlands, New Zealand, Norway, Poland, Portugal, the Slovak Republic, Spain, Sweden, Switzerland, Turkey, the United Kingdom and the United States (Davidson, Alan, Op. Cit; P. 2).

64. Wang, Faye Fangfei, Op. Cit; PP. 4 & 5.

65. Organization for Economic Cooperation and Development (1999), Defining and Measuring E-commerce: A Status Report, Directorate for Science, Technology and Industry, OECD, Paris, 1999 (...to refer to all transactions based on the processing and transmission of digitized data, including text, sound and visual images that are carried out over open networks or closed networks that have a gateway onto an open network).

66. Loc. Cit.

یکی دیگر از نویسندگان در تعریف وسیع تجارت الکترونیک می‌نویسد:^{۶۷}

"تجارت الکترونیک متضمن موارد بیشتری از صرف خرید و فروش اینترنتی است. فعالیت تجارتهی متضمن نه تنها فروش بلکه همچنین شامل موضوعاتی چون تبلیغات و فراهم آوردن اطلاعات (لیست قیمت، جدول‌های زمانی، برنامه‌ریزی و غیره) به منظور کمک به معاملات تجاری نیز می‌گردد. تجارت الکترونیک شامل خواندن روزنامه الکترونیکی^{۶۸} مانند روزنامه الکترونیکی Shetland Times، خرید محصولات اطلاعاتی مانند موزیک یا خرید اطلاعات از بانک‌های اطلاعاتی^{۶۹} مانند LexisNexis و Westlaw^{۷۰} می‌گردد. انجام پاره‌ای از این فعالیت‌ها از طریق کاغذ غیر ممکن است."

67. Todd, Paul, Op. Cit., 2005, P. 2.

68. E-Newspaper.

69. Database Information.

70. LEXIS-NEXIS یکی از بزرگ‌ترین بانک‌های اطلاعاتی کامپیوتری که متعلق به شرکت Reed Elsevier, P.L.C. در آمریکا است. این بانک در رشته‌های مختلف حقوق، اخبار، تجارت، امور مالی، دولت، پزشکی، فناوری و سایر موضوعات برای مشترکین خود از طریق اینترنت اطلاعات مورد نیاز را فراهم می‌آورد. این بانک اطلاعاتی به منظور تحقیقات و اخذ اطلاعات برپا شده است. Westlaw نیز پایگاه اطلاعاتی کامپیوتری و رقیب LEXIS-NEXIS است که خدمات تحقیقات حقوقی را برای مشترکین خود از طریق اینترنت فراهم می‌آورد. این بانک اطلاعاتی از تشکیلات فرعی موسسه انتشارات حقوقی تامسون (Thomson) می‌باشد. این بانک اطلاعاتی به منظور تحقیقات و دریافت اطلاعات حقوقی برپا شده است.

See, Ebbinghouse, Carol, Portals to the Future of Legal Information, Searcher Magazine, July 1, 2001; Jatkevicius, James, Free Lunch: Legal Resources from Plain to Polished, Online Magazine, March 1, 2003; Shapiro, Fred, R., The Most-Cited Law Reviews, Journal of Legal Studies, 2000; Swygert, Michael, I., and Bruce, Jon, W., The Historical Origins, Founding, and Early Development of Student-edited Law Reviews, Hastings Law Journal 36 (May), 1985.

به منظور فهم بهتر تجارت الکترونیک پاره‌ای دیگر از نویسندگان بین تجارت الکترونیک (E-commerce) و کسب و کار الکترونیک (E-business) تفاوت قائل شده‌اند. اصولاً کلمات تجارت (Commerce) و کسب و کار^{۷۱} (Business) در زبان انگلیسی از لحاظ معنا تفاوت زیادی ندارند و در حقیقت به مثابه اسم در بسیاری از موارد به جای هم مورد استفاده قرار می‌گیرند. هر دو واژه به معنای فعالیت سود طلبانه تلقی می‌گردند؛ با این حال، وقتی این کلمات به حرف E^{۷۲} یا کلمه Electronic متصل می‌گردند معانی متفاوتی را افاده می‌نمایند. به عبارت دیگر واژه‌های متفاوت واجد معانی متفاوت می‌باشند. معاملاتی که در آن وجه یا پول رد و بدل می‌گردد، تجارت الکترونیک نامیده می‌شوند. فعالیت‌هایی که علاوه بر رد و بدل پول شامل بازاریابی^{۷۳}، خدمات و نگهداری ... می‌شوند، داخل در کسب و کار الکترونیک قرار می‌گیرند^{۷۴}. بنابراین، کسب و کار الکترونیک فراتر از تجارت الکترونیک یا خرید و فروش در اینترنت است. پاره‌ای از تفاوت‌های اساسی تجارت الکترونیک و کسب و کار الکترونیک به شرح

۷۱. به نظر می‌رسد مطلوب‌تر است که به جای الفاظ "کسب و کار" از لفظ "بازرگانی" استفاده شود.

۷۲. پیشوند "E" مخفف کلمه "Electronic" و مبین معامله‌ای است که مبادله بدون حضور فیزیکی محقق می‌گردد.

۷۳. بازاریابی الکترونیکی (E-Marketing or Electronic Marketing) زیر مجموعه کسب و کار است که با استفاده از واسطه الکترونیکی مبادرت به فعالیت‌های بازاریابی به منظور نائل آمدن به اهداف مطلوب فروش و توزیع محصولات یک بنگاه می‌کند. بازاریابی اینترنتی (Internet Marketing) بازاریابی متقابل و یا دو سویه (Interactive Marketing) که متضمن نوعی از همکاری و روابط متقابل است و بازاریابی از طریق تلفن همراه (Mobile Marketing) همگی شکل و یا مصداقی از بازاریابی الکترونیکی می‌باشند.

74. <http://analogik.com/articles/231/e-marketing>; http://www.ebusinessprogrammers.com/ebusiness/ecommerce_and_ebusiness.asp (Accessed January 2012).

زیر است^{۷۵}:

- کسب و کار الکترونیک به مثابه واژه کلی است که تجارت الکترونیک نیز بخشی از این واژه محسوب می‌گردد؛ به عبارت دیگر تجارت الکترونیک جزئی از کسب و کار الکترونیکی است.

- واژه تجارت الکترونیک عبارت است از معاملاتی است که در آن پول یا وجه رد و بدل می‌گردد که اساساً شامل خرید و فروش کالا و خدمات می‌شود. با این حال امور دیگر تجاری مانند بازاریابی، آموزش مشتری در مورد تارنما و محصولات یا خدمات، حمایت از مشتری، تأمین مواد خام و غیره همگی با توجه به این که از امور بازرگانی محسوب می‌گردند؛ زیر چتر واژه کسب و کار الکترونیک قرار می‌گیرند. اگر کالا یا خدماتی با موفقیت فروخته شود، این امر به مثابه تجارت الکترونیک تلقی می‌گردد. با این حال، آوردن مشتری به تارنما از طریق بازاریابی کارا و حفظ استاندارد تارنما، کسب و کار تجاری محسوب می‌گردد^{۷۶}. برای مثال می‌دانیم که شرکت Dell به صورت آنلاین کامپیوتر لپ‌تاپ و سایر کامپیوتری چاپگر مانیتور و غیره می‌فروشد. شخصی که به تارنمای Dell مراجعه می‌کند با استفاده از ابزار هدایت، تارنما را مرور و کلیه اطلاعات مربوط به محصول را پیدا می‌کند. این اطلاعات شامل اطلاعات مربوط به قیمت و همچنین اطلاعات فنی محصول می‌باشد. این اطلاعات باید صریح، واضح و طوری باشند که هرگونه شک و تردید مراجعه‌کننده را از بین ببرد. تا این مرحله، هیچ‌گونه پولی رد و بدل نمی‌گردد؛ آنچه اتفاق افتاده همگی تحت عنوان واژه "E-Business" تلقی می‌گردد. واژه "E-Business" شامل فرآیندهای مختلف مانند مدیریت ظرفیت، مدیریت ارزیابی خطر

75. <http://rizfolio.com/blog/difference-between-e-commerce-and-e-business>.

76. Loc. Cit.

احتمالی، مدیریت دارایی، مدیریت تولید، مدیریت مالی و سایر فرآیندهای تجاری است. تجارت الکترونیک به مثابه معامله آنلاین تلقی می‌گردد در حالی که کسب و کار الکترونیک به مثابه مدیریت فعالیت‌های مختلف بازرگانی توصیف گردیده که موجب معاملات موفق و رشد بازرگانی می‌شود.^{۷۷}

بعضی دیگر از نویسندگان در تفاوت بین تجارت الکترونیک (E-Commerce) و کسب و کار الکترونیک (E-Business) چنین نوشته‌اند:^{۷۸}

تجارت الکترونیک عبارت از خرید و فروش الکترونیکی در اینترنت است. کسب و کار الکترونیکی عبارت است از هرگونه معامله (تراکنش یا فعالیت) الکترونیکی (مانند تبادل اطلاعات) که تجارت الکترونیک (E-Commerce) را نیز در بر می‌گیرد. کسب و کار الکترونیکی (E-Business) همه فعالیت‌هایی که یک شرکت برای فروش و خرید خدمات و کالا با استفاده از فناوری کامپیوتری و ارتباطات انجام می‌دهد را شامل می‌گردد. کسب و کار الکترونیکی متضمن بسیاری از فعالیت‌های مربوطه از جمله خرید آنلاین، فروش خودکار، ارائه مدیریت زنجیره‌ای، سیستم‌های پرداخت الکترونیکی و مدیریت سفارش می‌گردد. تارنماهای مربوط به تجارت الکترونیک یا فعالیت صرفاً داد و ستدی دارند؛ مانند تارنمای آمازون یا این‌که صرفاً حضور تجاری دارند؛ مانند تارنمای فروشگاه‌های وال - مارت. پاره‌ای از تارنماهای تجاری محصولات خود مانند سی دی و کامپیوتر را می‌فروشند. پاره‌ای دیگر خدمات خود مانند تمرین و مشاوره کامپیوتری را می‌فروشند. هر

77. Loc. Cit.

78. Bidgoli, Hossein, Electronic Commerce, Principles and Practice, School of Business and Public Administration, California State University, Bakersfield, California, 2002, P. 5.

شرکتی ممکن است حضور تجاری به شکل الکترونیک داشته باشد؛ اما این امر لزوماً به معنای داد و ستد کسب و کار الکترونیکی نخواهد بود.

نویسنده دیگر می‌نویسد:^{۷۹}

تجارت الکترونیک فرآیند خرید و فروش کالا و خدمات در اینترنت است. کسب و کار الکترونیک فرآیند استفاده از تکنولوژی اینترنت به منظور توسعه بهره‌دهی یک شرکت است. کسب و کار الکترونیکی به مثابه چتری است که تجارت الکترونیکی را پوشش می‌دهد.

بنابراین با توجه به تعاریف یادشده، تجارت الکترونیک در معنای وسیع‌تر، صرفاً خرید و فروش محصولات (اعم از سخت افزاری و نرم افزاری مانند نرم افزار، اسناد، گرافیک موزیک و غیره) و خدمات از طریق واسطه‌های الکترونیکی نمی‌باشد؛ بلکه شامل سایر جنبه‌های دیگر فعالیت تجاری از جمله معاملات سهام و اوراق قرضه، سفارش کالا، حمایت از مشتری، حمایت پس از فروش، آگهی و توزیع محصولات، بازاریابی، تهیه و توزیع و جابه‌جایی کالاها، تحویل، رزرو آنلاین بلیط هواپیما و پرداخت الکترونیکی محصولات و خدمات خریداری شده، انتقال وجوه، مبادله الکترونیکی داده‌ها، نظام‌های خودکار جمع‌آوری داده‌ها، مدیریت زنجیره‌ای، مدیریت تولید و تهیه و توزیع و جابه‌جایی کالاها، نظام‌های مدیریت اموال و غیره نیز می‌گردد.

گفتار سوم: وضعیت حقوق ایران

آنچه که از مباحث یادشده به دست می‌آید این است که عناصر کلیدی تجارت

79. <http://www.enotes.com/business/discuss/difference-between-ecommerce-ebusiness>
ss - 95863

الکترونیک به شرح زیر می‌باشد:

۱. معاملات و امور تجاری؛

۲. اشخاص (اعم از طبیعی و حقوقی) و

۳. واسطه‌های الکترونیکی.

حال سوالی که در اینجا مطرح می‌گردد این است که وضعیت قانون تجارت الکترونیک ایران به چه صورت است؟ آیا قانون تجارت الکترونیک واجد سه عنصر بالا می‌باشد یا خیر؟

همان طور که در بالا به آن اشاره گردید، ماده ۱ قانون تجارت چنین تصریح می‌دارد: "این قانون مجموعه اصول و قواعدی است که برای مبادله آسان و ایمن اطلاعات در واسطه‌های الکترونیکی و با استفاده از سیستم‌های ارتباطی جدید به کار می‌رود".

در این قسمت از مقاله لزومی به بحث از دو عنصر "اشخاص" و "واسطه‌های الکترونیکی" دیده نمی‌شود؛ زیرا، در مورد واسطه‌های الکترونیکی مبسوطاً بحث شد و در مورد عنصر "اشخاص" نیز بحث مهمی که مربوط به موضوع این مقاله باشد دیده نمی‌شود. در مورد عنصر سوم "معاملات تجاری" همان طور که ملاحظه می‌گردد، این قانون اشاره‌ای به امور تجاری نمی‌کند بلکه با آوردن عبارت "مبادله آسان و ایمن اطلاعات" شامل کلیه روابط الکترونیکی اشخاص می‌گردد؛ اعم از این که این روابط تجاری باشند یا نباشند.^{۸۰} گرچه مفاد مواد ۷۹^{۸۱} و ۸۰^{۸۲} و نیز عنوان قانون تجارت

۸۰. قانون فلیپین صراحتاً در ماده ۵ تصریح می‌دارد که این قانون شامل امور تجاری و غیر تجاری است.
REPUBLIC ACT NO. 8792 June 14, 2000: AN ACT PROVIDING AND USE OF ELECTRONIC COMMERCIAL AND NON-COMMERCIAL TRANSACTIONS, PENALTIES FOR UNLAWFUL USE THEREOF, AND OTHER PURPOSES

الکترونیک ایران با به کار بردن الفاظ "تجارت الکترونیکی" و "تجارت الکترونیک"

Section 5. Sphere of Application. - The Act shall apply to any kind of electronic data message and electronic document used in the context of commercial and non-commercial activities to include domestic and international dealings, transactions, arrangements, agreements, contracts and exchanges and storage of information.
http://www.lawphil.net/statutes/repacts/ra2000/ra_8792_2000.html (Accessed February 2012).

قانون مصوب ۲۰۰۴ میانمار تحت عنوان "قانون معاملات الکترونیکی" نیز در بند الف ماده ۴ تصریح می‌دارد که این قانون شامل امور تجاری و غیر تجاری است.

http://www.blc-burma.org/html/myanmar%20law/lr_e_mi04_05.htm (Accessed February 2012).

۸۱ ماده ۷۹- وزارت بازرگانی موظف است زمینه‌های مرتبط با تجارت الکترونیکی را که در اجرای این قانون موثر می‌باشند شناسایی کرده و با ارائه پیشنهاد و تایید شورای عالی فناوری اطلاعات، خواستار تدوین مقررات مربوطه و آیین‌نامه‌های این قانون توسط نهادهای ذی‌ربط شود. این آیین‌نامه‌ها و مقررات پس از تصویب هیأت وزیران به مرحله اجرا در خواهند آمد. سایر آیین‌نامه‌های مورد اشاره در این قانون به ترتیب ذیل تهیه خواهند شد.

الف) آیین‌نامه مربوط به مواد (۳۸) و (۴۲) این قانون به پیشنهاد وزارتخانه‌های بازرگانی، امور اقتصادی و دارایی، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

ب) آیین‌نامه مربوط به مواد (۵۶) و (۵۷) این قانون به پیشنهاد وزارتخانه‌های بازرگانی و فرهنگ و ارشاد اسلامی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

ج) آیین‌نامه مربوط به ماده (۶۰) این قانون به پیشنهاد وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

۸۲ ماده ۸۰- وزارت بازرگانی موظف است به منظور حمایت از فعالیت‌های تجارت الکترونیکی، با تجمیع واحدهای ذی‌ربط مرکزی را در این وزارتخانه ایجاد نماید. اساسنامه و آیین‌نامه این مرکز به پیشنهاد مشترک وزارت بازرگانی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

ممکن است این موضوع را به ذهن متبادر نماید که قلمرو قانون مربوط به امور تجاری است؛ با این حال بسیاری از مواد دیگر این قانون می‌تواند به امور و اعمال غیر تجاری مرتبط باشد. برای مثال ماده ۳ این قانون مقرر می‌دارد:

"در تفسیر این قانون همیشه باید به خصوصیت بین‌المللی، ضرورت توسعه هماهنگی بین کشورها در کاربرد آن و رعایت لزوم حسن‌نیت توجه کرد".

در این ماده قانونی، مقنن اشاره‌ای به خصوصیت تجاری نکرده است؛ یعنی این که قانون خصوصیت غیر تجاری نیز خواهد داشت.

ماده ۴ مقرر می‌دارد: "در مواقع سکوت و یا ابهام باب اول این قانون، محاکم قضایی باید بر اساس سایر قوانین موضوعه و رعایت چهارچوب فصول و مواد مندرج در این قانون، قضاوت نمایند".

سایر قوانین موضوعه می‌تواند قانون اساسی، مدنی و یا سایر قوانین غیر تجاری باشند. ماده ۵^{۸۳} قراردادهای خصوصی در مورد تغییر در تولید، ارسال، دریافت، ذخیره و یا پردازش داده پیام را معتبر تلقی می‌نماید. این قراردادها می‌تواند صبغه غیر تجاری نیز داشته باشند.

مواد ۶ تا ۱۶ این قانون، داده پیام، سابقه و امضای الکترونیک را در حکم نوشته و سند تلقی می‌نماید و در خصوص پذیرش و ارزش اثباتی آن‌ها شرایطی را مقرر می‌دارد. مفاد این مقررات می‌تواند هم شامل امور تجاری و غیر تجاری گردد.

مفاد دیگر مواد این قانون یعنی مواد ۱۷ تا ۲۳ نیز موید همین موضوع است. ماده ۲۶ و ۲۷ مربوط به زمان ارسال و دریافت داده پیام است که مربوط هستند به زمان ایجاب، قبول

۸۳. ماده ۵- هر گونه تغییر در تولید، ارسال، دریافت، ذخیره و یا پردازش داده پیام با توافق و قرارداد خاص طرفین معتبر است.

و زمان انعقاد قراردادهای الکترونیک، ایجاب، قبول و انعقاد قرارداد می‌تواند غیر تجاری باشد.

ماده ۲۹ نیز مربوط به مکان ارسال و دریافت داده پیام است که هم شامل محل تجاری است^{۸۴} و هم شامل محل غیر تجاری^{۸۵}.

ماده ۶۰ مربوط است به ذخیره، پردازش و یا توزیع داده‌پیام‌های مربوط به سوابق پزشکی و بهداشتی. این سوابق هیچ‌گونه صبغه تجاری ندارند.

۸۴. بندهای الف و ب ماده ۲۹.

۸۵. بند ج ماده ۲۹.

نتیجه‌گیری

همان‌طور که ذکر شد، قانون ایران در خصوص تعریف تجارت الکترونیک ساکت است و در خصوص تعیین قلمرو این قانون، ماده ۱ را مورد تحلیل حقوقی قرار دادیم. با توجه به این که قانون‌گذار در این ماده الفاظ عام "مبادله آسان و ایمن اطلاعات" را به کار برده است و با عنایت به این که در مفاد این ماده، الفاظی چون "تجار"، "روابط تجار"، "اعمال تجاری" و "امور تجاری" دیده نمی‌شود و با التفات به این که مقنن بدون اشاره به واسطه الکترونیکی خاص از کلمات "واسطه‌های الکترونیکی" استفاده کرده است؛ لذا با مد نظر قرار دادن سایر مواد دیگر این قانون به نتایج زیر رسیدیم:

- قانون‌گذار با آوردن الفاظ عام "مبادله آسان و ایمن اطلاعات" کلیه روابط الکترونیکی اشخاص اعم از تجاری و غیر تجاری را مشمول این قانون قرار داده است. مفاد مواد ۳، ۴، ۵ تا ۱۶، ۱۷ تا ۲۳، ۲۶، ۲۷، ۲۹، ۶۰ و مواد دیگر این قانون مؤید همین نظر است.

- قانون‌گذار با آوردن کلمات "واسطه‌های الکترونیکی" تصریح می‌دارد که ابزار ارتباطی یا واسطه‌های الکترونیکی محدود به اینترنت و شبکه‌های کامپیوتری نمی‌شود؛ بلکه شامل هرگونه ابزار الکترونیکی از جمله تلفن (اعم از ثابت و همراه)، فاکس، تلویزیون، سیستم‌های کامپیوتری پرداخت الکترونیکی و انتقال وجوه و مبادله الکترونیکی داده‌ها و تابلوی اعلانات الکترونیکی و غیره نیز می‌گردد. بند الف ماده ۲ قانون تجارت الکترونیک نیز با به کار بردن کلمات "وسایل الکترونیکی، نوری و با فناوری‌های جدید اطلاعات" همین نظر را تأیید می‌کند. بندهای «ف» و «ص» این قانون در تعریف وسایل

ارتباط و عقد از راه دور بدون اشاره به اینترنت یا واسطه الکترونیکی خاص، از واژه‌های عام "وسایل ارتباط از راه دور" استفاده می‌کند. مبحث اول، دوم، سوم و چهارم باب سوم قانون و مواد ۵۹، ۶۲، ۶۴، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۷۱، ۷۴ و ۷۸ با به کار بردن الفاظ عام "مبادلات الکترونیکی" اشاره به کلیه واسطه‌های الکترونیکی می‌کنند.

- نظر به این که این قانون ناظر به روابط الکترونیکی است؛ لذا عنوان قانون ارتباطات الکترونیک با مفاد ماده ۱ این قانون سازگاری بیشتری دارد تا قانون تجارت الکترونیک.

منابع

1. Barchetta, M., Low, P., Mattoo, A., Schuknecht, L., Wager, H and Wehrens, M., Electronic Commerce and the Role of the WTO, World Trade Organisation, Geneva, 1998.
2. Barron's Accounting Dictionary, Dictionary of Accounting Terms, Barron's Educational Series, Inc., 2010.
3. Britannica Concise Encyclopedia, Encyclopædia Britannica, Inc., 2011.
4. Bidgoli, Hossein, Electronic Commerce, Principles and Practice, School of Business and Public Administration, California State University, Bakersfield, California, 2002.
5. Catchpole, J., The Regulation of Electronic Commerce: A Comparative Analysis of the Issues Surrounding the principles of Establishment, (2000) 1.9 Int J Law and Info Tech 1.
6. Chissick, M., and Kelman, A., Electronic Commerce Law and Practice, 3rd ed London, 2002.
7. Columbia Encyclopedia, the Columbia Electronic Encyclopedia, Columbia University Press, Sixth Edition, 2011.
8. Coppel, J., E-Commerce: Impacts and Policy Challenges, Economic Department Working Papers No. 252, June 2000, OECD, ECO/WKP (2000).
9. Davidson, Alan, The Law of Electronic Commerce, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2009.
10. Ebbinghouse, Carol, Portals to the Future of Legal Information, Searcher Magazine, July 1, 2001.
11. Gale Encyclopedia of US History, Gale Group, Inc; 2006.
12. Gao, Jerry, Introduction to E- Commerce: <http://www.engr.sjsu.edu/gaojerry/course/cmpe296u/296z/introduction.pdf> (Accessed 5 January 2012).
13. GILLIES, LORNA E., Electronic Commerce and International Private Law, Ashgate Publishing Limited, 2008.
14. Hsu, C., & Pant, S., Innovative Planning for Electronic Commerce and Enterprises: A Reference Model, Kluwer, 2000.
15. Investopedia Financial Dictionary, Owned and Operated by Investopedia US, A Division of Value Click, Inc., 2010.
16. Jatkevicius, James, Free Lunch: Legal Resources from Plain to Polished, Online Magazine, March 1, 2003.
17. Lodder, A., and Kaspersen, H., (Eds), Guide to European Union Law on E-Commerce, Kluwer Law International, The Hague, 2002.

18. Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), 1999, Defining and Measuring E-commerce: A Status Report, Directorate for Science, Technology and Industry, OECD, Paris, 1999.
19. Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), Measuring Electronic Commerce, OECD Working Papers Vol. V., No. 97, Paris.
20. Rosen, Anita, The E-commerce Question and Answer Book (USA: American Management Association, 2000).
21. Shapiro, Fred, R., The Most-Cited Law Reviews, Journal of Legal Studies, 2000.
22. Sookman, B. B., Electronic Commerce, Internet and the Law – A Survey of the Legal Issues, (1999) CTLR.
23. Sprague, Gary, D., and Michael P., Boyle, General Report of the International Seminar on Taxation of Income Derived from Electronic Commerce, held at San Francisco, USA, IFA (2001), Proceedings of the Seminar, Kluwer, The Netherlands, p. 23.
24. Swygert, Michael, I., and Bruce, Jon, W., The Historical Origins, Founding, and Early Development of Student-edited Law Reviews, Hastings Law Journal 36 (May), 1985.
25. Timmers, P., Electronic Commerce – Strategies and Models for Business-to-Business Trading, John Wiley & Sons, 2000.
26. Todd, Paul, E-COMMERCE LAW, Cavendish Publishing Limited, United Kingdom, 2005.
27. Turban, E., Lee, J., King, D., and Chung, H. M., Electronic Commerce: A Managerial Perspective, Prentice Hall, 1990.
28. Wang, Faye Fangfei, Law of Electronic Commercial Transactions, Contemporary Issues in the EU, US and China, Routledge, 2010.
29. Willingham, B. J., Electronic Commerce and the Free Trade Area of the Americas, NAFTA: Law and Business Review of the Americas, Summer 2000.
30. WTO, 'Work Programme on Electronic Commerce,' Adopted by the General Council, 25 September 1998, http://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/wkprog_e.htm.
31. Zhao, Yun, Dispute Resolution in Electronic Commerce, MARTINUS NIJHOFF PUBLISHERS, LEIDEN / BOSTON, 2005, P. 13.
32. Zwass, V., 'Structure and Macro-Level Impacts of Electronic Commerce: From Technological Infrastructure to Electronic Marketplaces', <http://www.mhhe.com/business/mis/zwass/ecpaper.html> (Accessed May 2001).

منابع اینترنت

1. http://www.piiie.com/publications/chapters_preview/318/1iie2741.pdf
2. http://www.piiie.com/publications/chapters_preview/318/1iie2741.pdf
3. <http://en.kioskea.net/contents/entreprise/e-commerce.php3>
4. http://www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/electronic_commerce/1996Model_status.html
5. <http://analogik.com/articles/231/e-marketing>;
http://www.ebusinessprogrammers.com/ebusiness/ecommerce_and_ebusiness.asp
6. <http://www.enotes.com/business/discuss/difference-between-ecommerce-ebusiness-95863>
7. http://www.lawphil.net/statutes/repacts/ra2000/ra_8792_2000.html
8. http://www.blc-burma.org/html/myanmar%20law/lr_e_ml04_05.htm